

Розділ II.

СТАЛІНСЬКИЙ ЕТАП В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕННЯХ

1. Курс на милітаризацію економіки

З переходом до непу ідея світової революції відійшла на другий план. Однак В. Ленін не представляв собі, щоб очолювана ним країна самостійно, без допомоги радянیزованих країн з більш високим рівнем індустріального розвитку могла б перетворитися на державу-комуни. Наприкінці грудня 1920 р., коли вже починалася демобілізація Червоної армії, він вчив делегатів VIII-го Всеросійського з'їзду рад, що їхнім моральним обов'язком має бути підготовка країни до майбутньої наступальної війни. Вождь назвав тоді дурнями і злочинцями тих, хто міг би подумати, «що ми ніколи не розпочнемо певних дій, які у воєнно-стратегічному сенсі можуть виявитися наступальними»¹.

Щоб підтримати «наступальність», належало переконати суспільство, яке тільки-но вийшло зі стану громадянської війни, у неминучості нової великої війни. Той самий партійний з'їзд, який започаткував нову економічну політику, поспішив після семи років безперервних воєн ухвалити «оптимістичну» резолюцію «Про прийдешню імперіалістичну війну», в якій офіційно звертався до Комінтерну з пропозицією «висунути маніфест до пролетарів усього світу з приводу війни за береги Великого океану, яку протягом останніх років підготовляють імперіалісти і яка загрожує спалахнути найближчим часом»². Фантастичні вигадки про цю війну були потрібні, щоб постійно підтримувати напруженість у політичному житті — підставу для діяльності надзвичайних органів і застосування надзвичайних заходів.

Загальна ситуація в Європі 20-х рр. була відносно спокійною. Німеччина, серед панівних кіл якої спостерігалися сильні реваншистські настрої, викликані ганебними й тяжкими умовами нав'язаного їй Версальського мирного договору, не становила небезпеки для своїх сусідів. Політична система, що склалася в ній, була неефективною і слабкою. У державах — переможницях панували пацифістські настрої. Всюди в Європі спостерігалися сильні побоювання небезпеки зі Сходу. Пам'ять про 1919–1920 рр., коли Червона армія реально загрозувала тим європейським країнам, які необачно демобілізували свої армії, була міцною. Контрольований Москвою Комінтерн, який використовував гасло світової революції в своїй пропаганді, посилював ці побоювання.

Зі свого боку, радянські пропагандисти постійно нагадували власному населенню про небезпеку нової інтервенції з боку Великої Британії й Франції. Підкреслювання воєнної небезпеки з боку «капіталістичного оточення» було важливим аргументом у здійсненні в СРСР соціально-економічних перетворень, спрямованих на створення повноцінного фундаменту для тоталітарного режиму.

Найбільш напружено складалися англо-радянські відносини. У травні 1926 р., коли ВЦРПС звернувся до членів радянських профспілок із закликом допомогти страйкуючим англійським шахтарям, британський уряд небезпідставно кваліфікував цю акцію як втручання у внутрішні справи своєї країни.

Ескалацію напруженості спричинив обшук поліцейських у приміщенні Англо-російського кооперативного товариства (АРКОС) у Лондоні в травні 1927 р. Британський уряд звинуватив СРСР в антибританській пропаганді та шпигунстві. Парламент схвалив його рішення відкликати з СРСР дипломатичну місію й розірвати торговельні відносини.

Керівництво СРСР максимальною мірою використало імпульсивні дії британських консерваторів. У пропагандистській кампанії, яку воно почало розгортати, відіграло свою роль і вбивство у Варшаві радянського повпреда П. Войкова у червні 1927 р. Щоб помститися, радянське керівництво розпорядилося розстріляти «двадцять терористів і паліїв з лав російських князів та дворян». Цю середньовічну акцію винищення безборонних в'язнів радянських тюрем і концтаборів Сталін охарактеризував як «необхідний захід самооборони революції». Він заявив при цьому, що вбивство радянського повпреда було організоване «агентами британської консервативної партії»³.

Ще до вбивства Войкова, 1 червня 1927 р., газета «Правда» опублікувала відозву «До всіх парторганізацій ВКП(б), до всіх робітників та селян» з такими рядками: «Війна *може* бути нам нав'язана, попри всі наші зусилля зберегти мир. До цього найгіршого випадку слід готуватися всім трудящим, і передусім Комуністичній партії». Квасітеоретичне пояснення поточним міжнародним подіям дав об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), який працював у липні–червні 1927 р. В його резолюції відзначалося, що система дипломатичних і воєнних союзів проти СРСР спрямована на його «оточення». Загострення суперечностей між СРСР і капіталістичними державами пленум ЦК і ЦКК характеризував як «головну тенденцію поточного періоду»⁴. У свідомості радянського населення формувалося уявлення про те, що країна становить звідусіль обкладену фортецю. Заяви про невідворотність нападу конкретно не окреслених «сил імперіалізму» йшли одна за одною. Неокресленість ворога давала можливість для маневрів на зовнішньополітичній арені.

З таких заяв логічно випливав висновок про необхідність зміцнення всіма засобами обороноздатності СРСР. Передусім — шляхом прискореного розвитку воєнно-промислового комплексу. Керівники державної партії мали намір використати унікальні властивості командної економіки для нарощування виробництва стрілецької зброї, гармат, танків і літаків у кількостях, які набагато перевищували б потенційні можливості індустріально розвинутих європейських країн. Для цього належало перетворити Радянський Союз на індустріально розвинуту державу.

Компартійно-радянське керівництво не поспішало з конкретизацією курсу на прискорений індустріальний розвиток. По-перше, у Кремлі в цей час тривала боротьба за владу. По-друге, починати капітальне будівництво слід було не стільки з воєнних заводів, скільки з інфраструктури: нарощування видобутку палива й руд, виплавки металу, потужностей електроенергетики й транспорту.

Існує авторитетне твердження К. Ворошилова щодо того, коли почалася безпосередня мілітаризація радянської економіки. На XV з'їзді ВКП(б) в грудні 1927 р. він заявив: «З весни цього року РПО знову дістав свою третю літеру «о». Тільки з весни цього року Центральний Комітет партії відновив цю третю літеру». Нарком посилався на те, що Рада праці та оборони стала регулярно збиратися для розв'язання питань, пов'язаних з обороною»⁵.

Політбюро ЦК ВКП(б) у липні 1927 р. доручило голові уряду О. Рикову розробити в наркоматах (у кожному — по своїй лінії) заходи, які забезпечили б посилений темп роботи щодо підвищення обороноздатності країни. Державним органом, який спрямовував і координував мобілізаційну роботу, ставав РПО, а точніше — секретні Розпорядчі засідання РПО. Функції робочих апаратів Розпорядчих засідань РПО покладалися на Реввійськграду СРСР та Держплан СРСР⁶. У складі наркоматів формувалися мобілізаційні відділи або бюро. Персональна відповідальність за їхню роботу покладалася безпосередньо на наркомів. Виник спеціальний орган мобілізації промисловості у складі ВРНГ СРСР, який координував роботу мобосередків фабрик і заводів. Через кілька років загальна чисельність працівників мобілізаційних органів обчислювалася десятками тисяч осіб.

Пропагандистські аргументи для розгортання мілітаризації країни Й. Сталін визначав на XV з'їзді ВКП(б) у таких виразах: «Ми не можемо забути слів Леніна про те, що дуже багато у справі нашого будівництва залежить від того, чи вдасться нам відтермінувати війну з капіталістичним світом, яка неминуча, але яку можна відтермінувати або до того моменту, поки визріє пролетарська революція в Європі, або до того моменту, поки назріють цілком колоніальні революції, або, нарешті, до того моменту, поки капіталісти пересваряться між собою за поділ колоній»⁷.

Головним мотивом у цій аргументації була неминучість війни, що мала вигляд інтервенції. Проте твердження про невідворотність війни не збігалося з трьома наведеними варіантами можливого розвитку подій, у перебігу яких СРСР опинявся б у стані війни. Усі варіанти передбачали ситуацію, в якій перший удар по далеких або близьких сусідах мав завдати саме Радянський Союз. Важко було сподіватися на те, що країни «капіталістичного оточення» оберуть найсприятливішим моментом для нападу на СРСР революційні події у себе вдома або в своїх колоніях чи війну між собою. Ця логічна неув'язка в доповіді генсека зайвий раз ілюструє маскувально-пропагандистський характер тези про фатальну невідворотність інтервенції. Вожді ВКП(б) насправді не були переконані у цьому. Вони мали намір перетворити СРСР на могутню у воєнному відношенні державу, яка могла б дочекатися найсприятливішого для себе розвитку подій на міжнародній арені з тим, щоб ударити по ослаблених внутрішніми конфліктами країнах Заходу.

Під час обговорення доповіді О. Рикова про директиви XV з'їзду партії з розроблення першого п'ятирічного плану К. Ворошилов сформулював такий висновок: «П'ятирічний план народного господарства повинен виходити з неминучості збройного нападу на СРСР і, отже, з необхідності, виходячи з матеріальних ресурсів, організації такої оборони Радянського Союзу, яка забезпечила б переможну відсіч об'єднаним силам наших вірогідних противників»⁸. Наведена у цьому висновку сталінська теза про фатальну неминучість збройного нападу повинна була служити аргументом для наповнення максимально можливим мілітаристським змістом курсу на індустріалізацію. Планка вимог у створенні воєнно-промислового комплексу була високою, оскільки найвірогіднішими противниками тоді вважалися такі індустріальні країни, як Велика Британія і Франція.

Виступаючи в дискусії про шляхи досягнення необхідного рівня обороноздатності, голова ВРНГ СРСР В. Куйбишев висунув вимогу «так побудувати всю нашу цивільну промисловість і всі галузі народного господарства, щоб ми мали можливість на випадок потреби в короткий термін перейти з рейок мирного будівництва соціалізму на рейки відсічі капіталістичному світові»⁹. Цей принцип було покладено в основу індустріалізації країни. Нові підприємства в галузі машинобудування створювалися з таким розрахунком, щоб було забезпечене їх швидке переобладнання на випуск воєнної продукції. Зокрема, кожний тракторний завод мав випускати в спеціалізованих цехах танки та бути готовим негайно перевести основні потужності на випуск танків або тракторів для потреб армії.

На XV з'їзді ВКП(б) виникла полеміка з приводу регіонального розподілу капіталовкладень в оборонні галузі. Голова УРНГ К. Сухомлін обурився висловленою у доповіді О. Рикова тезою про те, що в Україні ВПК не може розвиватися внаслідок її несприятливого географічного положення — близькості до території вірогідного противника. «Не можу зрозуміти, — заявив він, — чому на цьому відповідальному з'їзді товариші виступали з такими, я б сказав, поразницькими настроями, даючи подібну установку не щодо якого-небудь району, а цілої республіки»¹⁰.

Голова ВУЦВК Г. Петровський підійшов до цього питання з іншого боку. Не погоджуючись з тезою В. Куйбишева про обрання через воєнну небезпеку курсу на розвиток уральської промисловості, він сказав: «Дозволю собі виправити свою маленьку помилку, коли я на одному з пленумів сказав, що розвиток промисловості, тобто головним чином важкої індустрії та машинобудування, слід спрямувати на Україну, бо там для цього сприяють всі умови. Якби це справді зрозуміти так, то моя позиція була б національно обмеженою. Сюди треба внести поправку, щоб промисловість ішла у своєму розвитку головним чином на Південь»¹¹. Як вказано у стенограмі, ця фраза викликала загальний сміх. Делегати з'їзду розуміли, що з усіх південних регіонів СРСР сприятливі умови для форсованого розвитку оборонної промисловості існують тільки в Україні.

Курс на мілітаризацію економіки знайшов дальший розвиток в листопаді 1928 р. на пленумі ЦК ВКП(б) за участі членів ЦКК. Пленум ЦК розглянув контрольні цифри народного господарства на 1928/29 рік. З промовою «Про індустріалізацію країни і про правий ухил в ВКП(б)» виступив Й. Сталін. Зупинившись на зовнішніх умовах, які впливали на визначення темпів індустріалізації, він підкреслив, що Радянський Союз має надзвичайно відсталу техніку промисловості. Або ми наздоженемо й переженемо передові капіталістичні країни в техніко-економічному відношенні, або нас затруть — так він ставив питання¹². В резолюції щодо контрольних цифр народного господарства на 1928/29 р. пленум ЦК відзначив, що напруга, яка неминуче супроводжуватиме виконання господарського плану, не повинна жодною мірою послабити увагу партії, державного і господарського апарату до дальшого розвитку роботи над підготовкою країни до оборони.

Тим часом в Штабі РСЧА і в комісії політбюро ЦК ВКП(б) під керівництвом К. Ворошилова були визначені основні установки мобілізаційного плану: за

чисельністю армії — не поступатися вірогідним суперникам на головному театрі війни; за технікою — бути сильнішим від противника щодо 2–3 вирішальних видів озброєнь, а саме: повітряного флоту, артилерії, танків¹³.

Ці та інші матеріали були розглянуті в політбюро ЦК ВКП(б) у липні 1929 р. Постанова «Про стан оборони СРСР» схвалювала цю установку, але підкреслила, що обороноздатність країни залишається вкрай незадовільною. Зокрема, відзначалися такі недоліки:

а) технічна база збройних сил все це дуже слабка й далеко відстає від техніки сучасних армій;

б) матеріальне забезпечення армії, яка розгортається за чинним мобілізаційним планом, все ще незадовільне;

в) матеріальні резерви оборони цілком недостатні;

г) підготовка всієї промисловості, зокрема й воєнної, до виконання вимог фронту цілком незадовільна.

Виходячи зі схвалених настанов щодо кількості військ і вирішальних видів озброєнь (літаки, артилерія, танки), політбюро ЦК ВКП(б) визначило на кінець п'ятирічки чисельність повністю відмобілізованої армії в 3 млн військовослужбовців¹⁴.

Виникає закономірне запитання: що було первинним в політиці Кремля — виконання поставленого ще у квітні 1917 р. В. Леніним завдання щодо побудови держави-комуни, чи створення мілітаризованої економіки, здатної поставити необхідну кількість літаків, артилерії і танків Червоній армії для її походу в Європу?

Для «вождів світового пролетаріату», як почали називати В. Леніна і Л. Троцького радянські газети після вирішальних перемог у громадянській війні, обидва завдання зливалися в одне. Аналіз праць В. Леніна дозволяє зробити однозначний висновок про те, що вождь партії більшовиків не мислив собі, будучи марксистом, побудови комунізму в одній, окремо взятій країні. Коли виявилось, що вірус комунізму у провідних країнах Європи не розмножився, а здійснені в 1919–1920 рр. спроби «допомогти» їхній радянзації провалилися, «вождям світового пролетаріату» залишилося сподіватися тільки на власні сили. Х з'їзд ВКП(б) у березні 1921 р. заявив, що радянські республіки перебувають у капіталістичному оточенні. Щоб вижити у такому оточенні, як вважав В. Ленін, вони повинні модернізувати свою економіку. Виступаючи на Всеросійському з'їзді політосвіт, він вказував: «Ви повинні пам'ятати, що наша Радянська країна, яка зuboжіла після довголітніх випробувань, оточена не соціалістичною Францією і не соціалістичною Англією, які допомогли б нам своєю високою технікою, своєю високою промисловістю. Ні! Ми повинні пам'ятати, що тепер вся їх висока техніка, вся їх висока промисловість належить капіталістам, які діють проти нас. Ми повинні пам'ятати, що у нас повинно бути або найбільше напруження сил у щоденній праці, або нас чекає неминуча загибель»¹⁵.

Десятьма роками пізніше стало зрозуміло, що сподівання на комуністичну революцію в Європі цілком безперспективні. Проте нові вожді партії більшовиків від ідеї світової революції не відмовилися. Змістилися тільки акценти: вирішальна роль в її здійсненні тепер відводилася Червоній армії. Поточний період розглядався як «передішка» між двома смугами війн, яку треба було

максимальною мірою використати для модернізації економіки Радянського Союзу.

Соціально-економічні перетворення повинні були в найкоротші строки модернізувати країну й одночасно надати її керівництву можливість концентрувати ресурси на виконанні завдань, які випливали з ідеї світової революції.

Після оголошення курсу на суцільну колективізацію сільського господарства і ліквідацію куркуля як класу слухачі Комуністичного університету ім. Я. Свердлова звернулися в ЦК ВКП(б) з рядом запитань як теоретичного, так і практичного характеру. Серед них було й таке: «Який вплив ліквідація куркульства як класу і загострення класової боротьби у нас, економічна криза і піднесення революційної хвилі в капіталістичних країнах можуть мати на тривалість «передішки»?» 10 лютого 1930 р. Й. Сталін опублікував в газеті «Правда» свої відповіді. Відповідь на запитання про тривалість «передішки» звучала так: «Перелічені вами засоби й умови можуть значно скоротити строки «передішки». Але вони безумовно повинні посилити і умножити засоби нашої оборони»¹⁶.

Керівник партії усвідомлював, що «засоби й умови» (тобто курс на примусову колективізацію села) загострюють ситуацію в СРСР і, як він вважав, посилюють загрозу інтервенції. Буквально через тиждень після цієї публікації у прикордонних з Польщею регіонах почалися селянські заворушення, пов'язані з примусовою колективізацією та розкуркуленням. 11 березня політбюро ЦК ВКП(б) прийняло резолюцію «Про Україну і Білорусію», яка починалася так: «За наявними даними є підстави вважати, що у випадку серйозних куркульсько-селянських виступів на правобережній Україні і Білорусії, особливо у зв'язку з виселенням з прикордонних районів польсько-куркульських і контрреволюційних елементів, яке започатковане, польський уряд може зважитися на втручання»¹⁷. Разом з тим, як це видно з відповіді слухачам Комуністичного університету, індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства Сталін вважав засобами посилення оборонного потенціалу. Щоправда, оборона і наступ були для нього категоріями відносними. У жовтні 1938 р., коли курс на мілітаризацію економіки приніс свої плоди, він став подавати пропагандистам сигнал готувати громадську думку до сприйняття ідеї превентивної наступальної війни. Зокрема, під час обговорення «Короткого курсу історії ВКП(б)» у жовтні 1938 р. він заперечив ототожнення більшовиків з пацифістами, які завжди налаштовані на мир і беруться за зброю тільки в разі нападу. Більшовики, підкреслив він, *«самі нападутьимуть»*, якщо війна справедлива, якщо обстановка підхожа, якщо умови сприяють»¹⁸.

2. Темпи і характер промислового будівництва у першій п'ятирічці

На відміну від політичного устрою, який без істотних змін зберігся до кінця 80-х рр., вибудований В. Леніним економічний фундамент радянського ладу виявився нетривким. Пересвідчившись у неможливості його функціонування, Ленін припинив реалізацію комуністичної доктрини. Проте в другій половині 20-х рр., коли компартійно-радянська номенклатура згуртувалася навколо Й. Сталіна, вона знову розпочала створення економічного фундаменту під свою диктатуру.